

З.КОГУТ*

КОРДОНИ УКРАЇНИ: ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЗІЇ КОЗАКІВ ВІД ГЕТЬМАНА Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ГЕТЬМАНА І.САМОЙЛОВИЧА**

У статті розглядаються уявлення керівників української козацької держави щодо її територіальних обширів – від часу утворення державної структури за гетьмана Б.Хмельницького (1649 р.) до кінця правління гетьмана І.Самойловича (1687 р.). Особливу увагу звернено на ідею українського регіоналізму та ідентичності до виступу Б.Хмельницького, витоки трьох територіальних візій козацтва, об'єднавчі зусилля гетьманів П.Дорошенка та І.Самойловича, а також зародження концепції «української Вітчизни» й ставлення до неї Запорозької Січі.

Жвава дискусія навколо питання про природу ранньомодерної української державності, зокрема про походження козацької держави, яка виникла внаслідок повстання 1648 р., триває й ще далеко від завершення. Серед важливих проблем, які вимагають розв'язання, слід назвати з'ясування бачення та намірів гетьмана Б.Хмельницького (1648–1657 рр.) і його наступників щодо створення та розбудови різних політичних структур. Питання полягає в тому, що саме бачили козацькі гетьмани у своєму політичному утворенні? Державу Війська Запорозького? Державу українського народу? Державу, де панує православна віра? Чи, можливо, вони бачили це утворення державою руського народу Речі Посполитої?

В.Смолій і В.Степанков зазначають¹, що у поглядах гетьмана Б.Хмельницького поєднувалися дві концепції української держави: максималістська, яка передбачала включення до її меж майже всіх українських етнічних територій, фактично створення «української національної держави», та поміркована з головною метою – об'єднання під владою гетьмана земель козацької України з обох боків Дніпра. Цю характеристику слід уважати важливою відправною точкою у розв'язанні нашого питання. Водночас територіальні межі таких концепцій, як «українська Вітчизна», «руська віра», «Військо Запорозьке», «руський/малоросійський/український народ» залишаються недостатньо вивченими. Мета цієї статті полягає саме у дослідженні того, які територіальні візії існували серед керівників козацької держави від часу її утворення за гетьмана Б.Хмельницького до кінця правління гетьмана І.Самойловича.

* Когут Зенон – доктор філософії, директор Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон, Канада).
E-mail: zenon.kohut@ualberta.ca

** Англomовний варіант цієї статті під назвою «Mazepa's Ukraine: Understanding Cossack Territorial Vistas» підготовлено для видання Гарвардського університету «Poltava 1709: The Battle and the Myth».

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.

Руський (український) регіоналізм та ідентичність до повстання Б.Хмельницького

Насамперед слід зазначити, що доволі розроблені концепції руських (українських) земель та руського (українського) народу існували задовго до повстання 1648 р.² Вони беруть свій початок від підписання Люблінської унії та утворення польсько-литовської Речі Посполитої (1569 р.). Три адміністративно-територіальні одиниці з «руським» населенням – Волинське, Брацлавське та Київське воеводства – були вилучені зі складу Великого князівства Литовського та включені до Корони Польської. Впродовж 1580-х рр. перші прояви регіональної ідентичності стають помітними як у цих новоприєднаних, так і в Руському (Галичина) та Подільському воеводствах, також із руським населенням, які вже довший час перебували у складі польської держави. Прикладом цього може слугувати звернення короля Стефана Баторія до «панів та шляхетства, які мешкають в руській, київській, брацлавській та волинській Україні»³. Наприкінці XVI ст. князі Острозькі через створення та поширення генеалогічних легенд доводили факт, що дід Острозьких був спадкоємцем «князів старої Русі» та спадкоємним володарем «руських земель», під якими малися на увазі землі Корони Польської з «руським» населенням: Галицька Русь, Волинь, Київщина та Поділля⁴.

Протягом XVII ст. ця, швидко зростаюча, політично-територіальна ідентичність здобула своє оформлення у вигляді концепції руського народу як рівноправного партнера польського та литовського народів. Значною мірою вона будувалася на твердженні, що на момент входження до складу Корони Польської (і Речі Посполитої), руському народові було гарантоване збереження його «давніх прав». Так, український автор «Юстифікації невинності» (1623 р.), імовірно Мелетій Смотрицький, зазначав:

«За ті згадані шановні заслуги у великих князів, панів своїх, і королів польських, і переважні відваги шановного народу руського одержав він свою вільність – поруч їх милостей рівно з іншими двома народами: польським і литовським у сенаторській поважності засідати, над добром їх панств, а вітчизні своїй радити і з усіх достоїнств, прерогатив, урядів, заволення, свобід, прав і вільностей тішитися. Дано то йому як рівному до рівного, як вільному до вільного народу польського у спільність честі і в єдність тіла сполученому й інкорпорованому народові: княжатам, панятам, шляхті й рицарству, духовним станам і світським. Дано

² Термін «руський» застосовувався в юридичних актах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої щодо православного населення в межах цих державних утворень (див.: Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.13–14). Виходячи з характеру цього дослідження, не зупинятимемося на розгляді «білоруської» етнічної й територіальної складової «руського народу».

³ *Yakovenko N. Choice of Name versus Choice of Path. The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography. – Budapest; New York, 2009. – P.135.*

⁴ *Ibid.* – P.123.

тоді ж зараз і людям того ж народу міської кондиції свої права й вільності, за його вірність підданства і зичливості щирість. Ту безцінну нашу вільність загальним нашим, кров'ю купленим, клейнотом уважаємо!»⁵.

Проблеми територіальної ідентичності та територіально-національних прав руського народу, які постали внаслідок унії 1569 р., було, зокрема, окреслено у виступі А.Киселя перед сеймом Речі Посполитої (1641 р.), присвяченому претензіям із боку руської шляхти. А.Кисіль ототожнював воеводства Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське із «Руссю», тобто окремою територією з властивими їй правами та вольностями, які були їм гарантовані на момент включення цих земель до складу Корони Польської⁶ (Чернігівське воеводство було створене 1635 р. на землях, відвоєваних у Московського царства; воно користувалося тими самими правами та вольностями, як і території, включені до складу королівства у 1569 р. – З.К.). Як бачимо, на той момент А.Кисіль не включив до масиву «руських земель» території трьох воеводств, де також мешкали представники «руського народу»: Руського (Галичина), Белзького та Подільського. Із його виступу можна побачити, що вже на той час утиски православної церкви та православного руського народу на території Речі Посполитої сприймалися православною руською шляхтою як порушення державою їхніх особистих прав⁷, котрі, на їх думку, були гарантовані при включенні руських земель до складу Корони Польської. Отже важливість поглядів А.Киселя полягає саме в тому, що він сприймав «руський народ» як єдину спільноту, що складалася з різних соціальних верств.

Витоки трьох територіальних візій: «землі Війська Запорозького», «більша Україна» та «руські землі Речі Посполитої»

Згадані концепції продовжували існувати на момент, коли вибухнуло козацьке повстання під проводом Б.Хмельницького (весна 1648 р.). Станом на кінець 1648 р. повстанські війська відвоювали більшість руських (українських) земель, що перебували у складі Речі Посполитої, і зупинилися на кордоні, який умовно розділяв український та польський етноси. Гетьман Б.Хмельницький здійснив урочистий в'їзд до Києва, де його як «великого володаря» («illustrissimus princeps») вітали єрусалимський патріарх Паїсій та київський митрополит Сильвестр (Косов). Київська академія вшанувала гетьмана, називаючи його «Мойсеєм, спасителем, збавителем і свободителем народу руського з неволі лядської, Богом даним»⁸. Невдовзі потому

⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.6. – К., 1995. – С.295.

⁶ *Szym F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – №6 (2). – P.175–176.*

⁷ *Ibid.* – P.176–180.

⁸ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8, ч.2. – Нью-Йорк, 1956. – С.124–125.*

Б.Хмельницький почав звертатися до теми повного визволення руських земель з-під польської влади. Під час розмови з послами Речі Посполитої у лютому 1649 р. він підкреслював зміну у своїх поглядах і настроях, та визначав цю територію таким чином:

«За границю на війну не піду! [...] Досить маю на Україні, Поділю і Волині тепер – досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! [...] Не зістане у мене і нога жадного князя й шляхетки в тій країні (варіант: «тут на Україні» – З.К.); а схоче котрий з нами хліба їсти – нехай Війську Запорозькому буде послушний»⁹.

Отже як уявляв собі гетьман Б.Хмельницький межі своєї держави та «народу руського»? З його промови можна побачити, що вони збігалися з кордонами «руських воеводств» Корони Польської й протягом 1649 р. він намагався їх зміцнити. У лютому того року Б.Хмельницький звернувся до королівського посла, київського воеводи А.Киселя, та членів його родини із закликом, щоби вони «ляхів вирікли ся, а пристали до козаків, – бо лядська земля згине, а Русь вся буде панувати – ще в тім році, дуже скоро»¹⁰. Проте за півроку після цієї промови Б.Хмельницький через позицію татарських союзників мав погодитися на територію меншу, ніж «уся Русь». Згідно з умовами Зборівської угоди (17–19 серпня 1649 р.), землі, на які розповсюджувався козацький реєстр, включали у себе Київське, Чернігівське та Брацлавське воеводства, але не Волинь та Галичину. Таким чином, рубезі козацьких земель за цим актом були певною модифікацією меж руських територій, приєднаних до Корони у 1569 р. Кордони козацької держави 1649 р. були такими:

«[...] почавши від Дніпра з сеї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочи, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Браславіві, а з Браслава до Ямполья к Дністрові, і від Дністра до Дніпра розуміть ся, мають приймати ся до реєстру козацького, а з другої сторони Дністра в Острі, Чернігові, Ромні, Ніжині – аж до московської границі й Дніпра»¹¹.

Східні межі козацьких земель збігалися з офіційним кордоном між московською та польсько-литовською державами, визначеним Деулінським перемир'ям (1618 р.) та Поляновською мирною угодою (1634 р.), утім його демаркація тривала до середини 1640-х рр.¹² У той час, як західний кордон козацької держави зазнавав постійних змін через військові дії та політичні обставини, її східний кордон залишався практично незмінним навіть після встановлення над козаками протекторату московського царя. Більшість

⁹ Там само. – С.146.

¹⁰ Там само. – С.144.

¹¹ Там само. – С.215; *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Москва, 1858. – С.19.

¹² *Василенко М.* Територія України XVII віку // Ювілейний збірник на пошану Д.І.Багалія. – Т.1. – К., 1927. – С.112.

гетьманів, які визнавали владу Москви, згадували той самий східний кордон між козацькими та московськими землями: це стосується Ю.Хмельницького (1659–1660 рр.), І.Брюховецького (1663–1668 рр.), Д.Многогрішного (1668–1672 рр.), І.Самойловича (1672–1687 рр.) та І.Мазепи (1687–1709 рр.)¹³.

Зборівська угода не призвела до створення держави «руського народу». Натомість її наслідком стало юридичне визнання з боку Речі Посполитої території Війська Запорозького, яка складалася з шістнадцяти полків. Кількісно вони більш-менш рівномірно розподілялися по обох боках Дніпра: на Правобережжі дев'ять (Чигиринський, Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський), і на Лівобережжі – сім (Переяславський, Кропивнянський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький (усі на території сучасної Полтавщини), а також Ніжинський та Чернігівський) полків¹⁴. Згодом назви та межі окремих полків змінювалися, але система полкового устрою продовжувала існувати протягом всієї історії Гетьманщини.

Найважливіші умови Зборівської угоди стосувалися захисту козацьких прав, дозволу набирати 40-тисячне козацьке військо на козацьких землях, дозволу виробляти горілку (але не продавати її). Поряд із забезпеченням інтересів козацтва не було забуто і про права «руського народу»: з боку Речі Посполитої гарантувалися привілеї «грецькій (руській) вірі», київському митрополитові, руським школам та право представникам руського народу обіймати посади в уряді Речі Посполитої. Таким чином, на землях Війська Запорозького відбулося взаємопроникнення козацтва та інших верств руського народу й виникнення нової політико-соціальної структури – Гетьманщини. Інтереси представників руського народу, які перебували поза межами козацької держави, у тексті Зборівської угоди було згадано лише раз: в одній зі статей доволі розпливчасто зазначалося щодо можливості скасування церковної унії в Короні Польській та Великому князівстві Литовському. У цьому пункті можна помітити сліди конституційної концепції старої православної шляхти, згідно з якою її представники мали право обстоювати права всіх православних Речі Посполитою з однією лише відмінністю – під час Зборівської угоди оборонцями православної віри та народу виступало Військо Запорозьке.

Ратифікація Зборівської угоди сеймом польсько-литовської держави дає право вважати її першим юридичним документом, де було чітко окреслено адміністративний поділ та межі козацьких земель. Хоча для Б.Хмельницького ця угода являла собою принизливий мир, який його фактично примусив укласти кримський хан, наступники гетьмана сприймали зборівські статті як юридичні засади створення козацької держави. Незалежно від того, хто саме був при владі на конкретний момент, він уважав усі землі, надані козакам за Зборівською угодою, власністю Війська Запорозького. І хоча згодом Б.Хмельницький буде змушений підписати ще більш принизливий Білоцерківський мир (1651 р.), який обмежуватиме козацькі землі лише

¹³ Василенко М. Територія України XVII віку. – С.116–117.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8, ч.2. – С.273–274.

Київським воєводством, козацтво продовжувало сприймати територіальні межі своїх земель згідно зі зборівськими статтями, як такі, що довічно належать Війську. З огляду на це, Зборівську угоду слід розглядати саме як відправну точку, юридичний прецедент, до якого зверталися у кожному випадку, коли поставало питання кордонів козацьких земель, які, на думку О.Гуржія, включали у себе території майбутніх Київської, Чернігівської та Полтавської губерній площею 180 000 кв.км¹⁵.

Саме такими були кордони козацької держави, яка визнала владу московського царя на Переяславській раді 1654 р. Водночас у договірних («Березневих») статтях (13 березня 1654 р.) та царському маніфесті, виданому Б.Хмельницькому (від 27 березня 1654 р.), немає згадок щодо козацьких територій та їх кордонів, крім особисто пожалуваного гетьману «на булаву» Чигиринського староства¹⁶. Натомість у маніфесті московського монарха йшлося про «гетьмана», «Малу Русь», «черкаські міста» та «Військо Запорозьке», які переходили під скіпетр династії Романових¹⁷.

На той момент західний кордон Гетьманщини являв собою фактично умовну демаркаційну лінію між двома ворогуючими сторонами. На підставі джерел І.Крип'якевич зробив спробу визначити межі козацьких земель станом на 1653–1654 рр. За його спостереженнями, рубіж між Гетьманщиною та Річчю Посполитою проходив уздовж лінії Яруга – Чернівці – Мурафа – Красне – Вінниця – Прилуки (Поділля) – Самбір – Карпилівка. Кордони між козацькою державою, Москвою та Кримським ханством залишалися без змін¹⁸.

Аналіз документів Б.Хмельницького показує, що працюючи над створенням козацької держави, гетьман не забував і про свій «руський проект»¹⁹. Военні кампанії між Зборівською та Переяславською угодами (1649–1654 рр.) з української сторони спрямовувалися саме на відвоювання частини територій руського народу. Відразу після Переяславської угоди 1654 р. Б.Хмельницький розпочав підготовку до великої кампанії у Галичині²⁰. Але на заваді цим планам стала політика Москви, яка передбачала передусім завоювання земель Великого князівства Литовського та північних територій Речі Посполитої. Беручи участь у військових операціях на литовських землях, козацькі старшини встановили контроль над Південною Білорусією (Слуцьке князівство, Старий Бихов, Пінськ, Мозир, Турів), де

¹⁵ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. – К., 1996. – С.20.

¹⁶ Баньшиш-Каменский Д. Источники малороссийской истории. – С.55.

¹⁷ Там же. – С.58–62.

¹⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.138/140. – Л., 1925. – С.67–81; Гуржій О. Українська козацька держава... – С.24.

¹⁹ Документи Богдана Хмельницького (далі – ДБХ). – К., 1961. – №264, 271, 273. У вступній статті до англійського видання праці М.Грушевського «Історія України-Руси» Я.Федорук не погоджується з думкою її автора, що після Зборівської битви 1649 р. Б.Хмельницький відмовився від ідеї об'єднати всі руські землі Речі Посполитої під своєю владою, і повернувся до неї лише у 1655 р. начебто під впливом шведської кампанії проти польсько-литовської держави (див.: Fedoruk Ya. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–1657 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Toronto, 2010. – Vol.9. – Book 2. – Part 2. – P.LVIII).

²⁰ ДБХ. – №264, 271, 273.

виник Білоруський козацький полк²¹. Ці дії козацького керівництва призвели до серйозного конфлікту між Чигирином та Москвою.

Діяльність представників Б.Хмельницького на півдні Білорусії порушує певні питання щодо змісту його «руського проекту». Перед початком воєнної кампанії у Білорусії гетьман висловлювався щодо приєднання руських земель, які належали лише до Корони Польської. Чи мав Б.Хмельницький інший, більш амбітний, «руський проект», який би передбачав включення до козацької держави руських земель Великого князівства Литовського? На думку С.Плохія, гетьман мав такий проект, але не оголошував про його існування, виходячи суто з тактичних міркувань, намагаючись забезпечити нейтральність Великого князівства Литовського у своїй боротьбі проти поляків²². Але захоплення козаками Південної Білорусії не супроводжувалося закликами до звільнення руських земель та народу, які перебували під владою литовського князівства. Як видається, претензії козаків на південь Білорусії базувалися не на засадах «руського проекту», але на праві Війська Запорозького володіти всіма землями, які воно здобуло «силою меча». Отже на ці території було поширено адміністративно-територіальний устрій козацької держави, а самі вони визначені як володіння Війська Запорозького. Натомість «руський проект» Б.Хмельницького стосувався земель Корони Польської.

За два роки після Переяслава Москва вже не була зацікавлена у продовженні бойових дій проти Польщі й пішла на переговори у Вільні (1656 р.). Б.Хмельницький зі свого боку розпочав тристоронні перемовини між Гетьманщиною, Трансільванією та Швецією щодо розподілу Речі Посполитої. Перетрактації, які проводив гетьман, ускладнювалися через питання майбутнього статусу Руського й Белзького воеводств. Згідно з повідомленням шведського дипломата Г.Велінга своєму королеві, козаки відмовлялися «вступати з королем в жодні переговори, поки в[аша] кор[олівська] в[еличність] не визнає за ними права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли»²³. Відмова шведського короля поступитися західними українськими землями на користь Б.Хмельницького призвела до провалу українсько-шведських переговорів. Шведський монарх відправив до гетьмана у 1657 р. інше посольство, яке мало представити нові, більш прийнятні для козаків, умови²⁴. Але на той час Б.Хмельницький був при смерті, тож угоду підписав уже його наступник – І.Виговський (1657–1659 рр.). Згідно з її умовами, західноукраїнські землі, а також Берестейське та Новоградське воеводства зі складу Великого

²¹ «[...] gdy Powiatu Piskiego Bog skłonił wprzeymie ku ziednoczeniu z nami» (див. маніфест Б.Хмельницького шляхті Пінського повіту від 28 червня 1657 р.: Памятники, изданные временною комиссией для разбора древних актов. – Т.3. – К., 1852. – С.146; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – Нью-Йорк, 1957. – С.961–965, 1152–1159, 1257–1277; *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006. – P.320, 327–328).

²² *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.238.

²³ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування... – С.93.

²⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9, ч.2. – С.1394–1396.

князівства Литовського визнавалися територіями Гетьманщини²⁵. Таким чином, на момент смерті Б.Хмельницького козацькі керівні кола вже визначилися щодо того, якими в ідеалі мали бути кордони «русько-козацького народу» та його держави – вони повинні були включати руські землі Корони Польської й території, завойовані Військом Запорозьким.

Втручання московського уряду у політику Гетьманщини призвело до розриву між гетьманом І.Виговським і царем та до визнання влади польського короля згідно з умовами Гадяцької угоди (1658 р.). Козацькі вимоги включали у себе створення Князівства Руського, яке разом із Короною Польською та Великим князівством Литовським складало би Річ Посполиту «трьох народів». До Князівства Руського мали входити руські воеводства Корони (Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське (Галичина), Чернігівське) і литовської держави – Пінське та Мстиславське. Кордони Князівства Руського, запропоновані козацькими дипломатами, з точністю відповідали тому, як свого часу бачив межі руського народу та його держави гетьман Б.Хмельницький²⁶.

Польські дипломати не погоджувалися на козацькі вимоги і підписана у Гадячі угода про унію обмежувала кордони «Великого князівства Руського» Брацлавським, Київським та Чернігівським воеводствами, що фактично повторювало відповідні статті Зборівської угоди (1649 р.)²⁷. Статус України та Війська Запорозького було відображено і в новому титулі українського гетьмана: «Довічний гетьман військ руських і перший сенатор Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств» («Hetman wojsk ruskich extrema vitae suae tempora hetmanem ruskim i pierwszym w województwach Kijowskim, Braclawskim Czernihowskim senatorem»)²⁸.

Текст Гадяцької угоди не містив детального опису лінії кордонів козацької держави (міст, річок та ін.). Проте з нього стає зрозуміло, що три згадані вище воеводства становили «Україну», «Малу Русь» та «Велике князівство Руське Українське», що було відображено й у новому титулі гетьмана І.Виговського²⁹. Військо Запорозьке мало складатися з 60 тис. реєстрових козаків (на час ратифікації угоди їх чисельність було скорочено до 30 тис.), до якого додавалося також 10 тис. «зтяжного» (найманого) війська. Збройні сили Великого князівства Руського мали фінансуватися за рахунок податків, що надходили з трьох «руських» воеводств, розмір яких затверджувався сеймом спільної держави³⁰.

Напередодні ратифікації угоди з боку Чигирин було зроблено чергову спробу збільшити територію Великого князівства Руського. Представницька козацька делегація (до 300 осіб), відвідуючи церемонію затвердження

²⁵ Там само. – С.1404–1405, 1429, 1435; *Plochy S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.238.

²⁶ *Герасимчук В.* Виговщина і Гадяцький трактат // ЗНТШ. – Т.89. –Л., 1909. – С.82.

²⁷ *Гуржій О.* Українська козацька держава... – С.37.

²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – К.; Л., 2004. – С.36.

²⁹ Гетману Великого князівства Русского Украинского // Універсали українських гетьманів... – С.46–47.

³⁰ Там само. – С.42.

Гадяцької угоди, представила документ під назвою «Умови щодо затвердження положень угоди», в якому вимагалось включення до складу Великого князівства Руського Волинського, Руського (Галичина) та Подільського воєводств. Ці вимоги слід розглядати в контексті відстоювання концепції «більшої України», до якої входили б землі Війська Запорозького та «руські землі» Корони Польської³¹. Сейм відхилив ці домагання, затвердивши територію козацької-руської держави у зборівських рубежах 1649 р. До того ж усі козацькі збройні формування поза межами Великого князівства Руського мали бути розпущені. Таким чином, існування Гетьманщини часів Зборівської угоди було підтверджене статтями Гадяцької угоди у вигляді держави Війська Запорозького й руського народу.

Угода забезпечувала захист певних прав народу та православної віри й поза межами козацько-руської держави. Так, вимоги щодо вільного віросповідання та захисту церковного майна було задоволено щодо православних Волинського й Подільського воєводств, а також інших територій «розширеної» Речі Посполитої (Великого князівства Литовського, Білорусії, Сіверщини)³². Гадяцькі положення щодо захисту прав православного населення повторювали вимоги представників руського народу після Люблінської унії (1569 р.). Згідно з ними, порушення релігійних та культурних прав православного руського народу будь-де на території Речі Посполитої водночас вважалося порушенням прав руського народу (головно козаків) на землях Великого князівства Руського. Ці вимоги віддзеркалювали третю територіальну концепцію, яка включала всі руські землі Речі Посполитої.

Гадяцька угода була приречена на невдачу від самого початку, адже вона мала чимало противників в особі московського уряду, серед шляхти Речі Посполитої та козацтва Гетьманщини. Незважаючи на рішучу перемогу гетьмана І.Виговського над московським військом у битві під Конотопом (1659 р.), антигетьманське повстання на Лівобережжі призвело до падіння його уряду та обрання промосковського кандидата – Ю.Хмельницького (жовтень 1659 р.). Невдовзі по тому Гетьманщину було розділено навпіл по Дніпру, і кожна частина мала свого гетьмана, уряд та військо. При цьому правобережні правителі визнавали владу польського короля (бодай номінально), а лівобережні – московського царя³³.

³¹ *Тайрова-Яковлева Т.* Гадяцька угода – текстологічний аналіз // Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С.38–39.

³² Універсали українських гетьманів... – С.44–45.

³³ Щодо політичних процесів в Україні протягом зазначеного історичного періоду див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. – К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою (1654–1665). – К., 2001; *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – К., 2001; *Історія українського козацтва: Нариси в двох томах.* – Т.1. – К., 2006.

Виникнення концепції «української Вітчизни»

Гадяцька угода (1658 р.) була одним із найважливіших факторів, які спричинили постання нової політичної концепції «української Вітчизни»³⁴. Відомо, що за її умовами нова Річ Посполита перетворювалася на рівноправну «вітчизну трьох народів»³⁵. У «козацькій версії» тексту угоди знаходимо формулювання: «[...] понеже въ общомъ отчествіи общіе прерогативи и оздобы взаимни обосторонной вѣрѣ принадлежатъ»³⁶. Підкреслювався факт «повернення» козаків до «їхньої спільної Вітчизни», тобто гетьман і все Військо Запорозьке, які раніше відокремилися від Речі Посполитої, поверталися під королівську владу, зрікаючись «усіх інших протекцій»³⁷.

Тоді як правобережні гетьмани, що визнавали владу польського короля, продовжували звертатися до теми «спільної Вітчизни», промосковський правитель Лівобережної України – І.Брюховецький (1663–1668 рр.) висунув концепцію «малоросійської/української Вітчизни». Так, у липні – серпні 1663 р. він звернувся з універсалом до мешканців Правобережжя, які перебували під владою гетьмана П.Тетері (1663–1665 рр.):

«Іван Брюховецький, гетьман із вірним Військом його пресвітлої царської величності Запорозьким. Усьому православному російському (руському, українському – *З.К.*) пречесному народу обох, духовного і світського, станів, і всяким чиновним і простим людям, як старшим, так і черні, братам нашим милим, у містах і селах з того боку Дніпра мешкаючим, доброго здоров'я і братерського з нами з'єднання від Господа Бога побажавши, до відома доводимо. Бачачи зі славним нашим Низовим лицарством, яке знаходиться на Запорожжі, що Мала Росія, мила Батьківщина наша, через внутрішню незгоду та через часті бусурманські, лядські й інші іноземні війська, через непорядки старших, до останньої згуби доходить [...] прагнемо, щоб ми з єдиним серцем та єдиною братерською думкою і любов'ю [...] добрий порядок в оплаканій Вітчизні нашій вчинили»³⁸.

Що саме становила собою ця українська/малоросійська Вітчизна? Це була територія Війська Запорозького, русько-козацька держава, межі якої визначалися Зборівською та підтверджувалися Гадяцькою угодами. Тобто землі, розірвані навпіл згідно з Андрусівським перемир'ям між Московською державою та Річчю Посполитою (січень 1667 р.). У третьому пункті Андрусівської угоди йшлося про те, що польсько-литовська держава поступалася на користь московської Сіверциною з Черніговом, усією Лівобережною Україною, Києвом із прилеглою територією (царський уряд

³⁴ Щодо концепції «української Вітчизни» див.: *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. – С.228–239.

³⁵ Універсали українських гетьманів... – С.34.

³⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЮЗР). – Т.4. – Санкт-Петербург, 1863. – С.142.

³⁷ Там же. – С.143.

³⁸ Універсали українських гетьманів... – С.291–292, 293–294.

зобов'язувався повернути це місто королеві 15 квітня 1669 р.). Запорозькі низові козаки мали перебувати під обопільною владою Москви й Варшави. На думку З.Вуйцика, Андрусівська угода було нічим іншим, як актом розподілу України³⁹ (козацько-руської Вітчизни), що викликало спротив із боку козацької верхівки. Коли у 1668 р. гетьман І.Брюховецький повстав проти царя, він пояснював своє рішення так:

«Не съ нашего единого, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы. Сему, убо в тѣмъ слушные суть причины: когда послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собою уговорясь, постановили и присягою подтвердили, что съ обоихъ сторонъ, то есть съ московской и полской, Украйну, отчизну нашу милую, разоряти, пустошити»⁴⁰.

Боротьба за об'єднання Вітчизни: гетьман П.Дорошенко

Після розриву з Москвою І.Брюховецький зробив спробу у січні 1668 р. очолити повстання на Лівобережжі. Він також розпочав переговори з гетьманом Правобережної України П.Дорошенком (1665–1676 рр.), який прийняв протекцію Оттоманської Порти та відрядив посланців до Стамбула. Станом на травень 1668 р. військам І.Брюховецького вдалося вибити московські залоги з більшості міст Лівобережної України. Коли сили П.Дорошенка ввійшли на територію Лівобережжя й козацтво обох боків зібралося на військову раду, І.Брюховецького було вбито, а гетьманом «обох боків Дніпра» обрано П.Дорошенка (червень 1668 р.)⁴¹, що стало кульмінацією його політичної кар'єри. Усупереч планам Московської держави і Речі Посполитої, цьому володареві вдалося об'єднати, хоча й ненадовго, козацькі землі під однією булавою⁴². У своєму універсалі щодо підтвердження майнових прав Батурицького жіночого монастиря П.Дорошенко так характеризував цю подію:

³⁹ *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 roku i jego geneza. – Warszawa, 1959. – S.255.

⁴⁰ Універсали українських гетьманів... – С.353. На той час термін «Україна» ставав дедалі популярною назвою території Гетьманщини. Також набував поширення зворот «українська Вітчизна». Разом із цими назвами у суспільно-політичному вжитку співіснували «Мала Русь/Росія» або «Росія». Останній термін часто застосовувався у листуванні з Москвою, і, вірогідно, входив до офіційного лексикону після додання слів «Малої Росії» до великого царського титулу. Відтак зворот «руський народ» почав витіснятися зі вжитку словосполученням «малоросійський/український народ» (див.: *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations... – P.161–202; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С.430–438; *Yakovenko N.* Choice of Name versus... – P.131–132).

⁴¹ Див.: *The Eyewitness Chronicle, part I // Harvard Series in Ukrainian Studies.* – 1972. – Vol.7, I. – P.97–100. Також див.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С.416–419.

⁴² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.197.

«Поневажъ по смерти небожчика Бруховецкого обѣдвѣ сторонѣ Днепра за помощю Божиею до соединения з собою по прежнему пришли и все Войско Запорожское едностайне на тое згодилося, ижъ урядъ гетманства Войска Запорожского нам вручило, такъ теде належат намъ з повинности уряду нашего того постеригати, того абы нѣкому найменшая кривда и жадное безправе [...] не діялося»⁴³.

Протягом свого складного політичного життя П.Дорошенко ніколи не поступався головною метою свого гетьманування – намаганням об'єднати землі Війська Запорозького, що були визнані його власністю згідно зі статтями Зборівської угоди 1649 р. Ба більше, П.Дорошенко послідовно відстоював права православної віри та руського народу на всій території Речі Посполитої. Його амбітні політичні плани також передбачали створення руської/української держави, до складу якої мали входити землі Гетьманщини й території Корони Польської, де мешкали люди «народу руського грецької віри». Проект П.Дорошенка щодо кордонів «більшої України» фактично повторював проект гетьмана Б.Хмельницького та козацькі вимоги під час узгодження умов Гадяцької угоди 1658 р. за часів І.Виговського.

Звіти про козацько-польські переговори та проекти політичних угод вказують на те, що П.Дорошенко обстоював права двох державотворчих елементів: Війська Запорозького та руського/українського народу. Згідно з вимогами гетьмана, Військо Запорозьке мало обіймати, як мінімум, території, надані йому у Зборові та, як максимум – ці землі плюс Поділля й територія Білоруського полку, які перебували під козацьким контролем під час гетьманування Б.Хмельницького. Звичайно, ані Річ Посполита, ані П.Дорошенко повністю не контролювали ці спірні території, адже частина їх перебувала під владою промосковських лівобережних гетьманів. Через це Дорошенкові вимоги з часом дещо корегувалися саме з метою привести їх у відповідність до поточної політичної ситуації. Проте незмінно включали такі пункти, як скасування церковної унії, забезпечення прав православно-го духівництва, захист руської мови, створення типографій, шкіл.

Козацько-польські переговори, що тривали протягом 1669–1670 рр., досягли кульмінації під час т.зв. Острозької комісії (10 травня – 22 грудня 1670 р.). Незважаючи на те, що вона скінчилася невдачею, козацькі та польські дипломати спромоглися випрацювати попередній проект угоди, який складався з 24 статей. Його текст дозволяє відповісти на багато питань, що стосуються політичних поглядів гетьмана П.Дорошенка. Так, стаття 10 передбачала, що кордони козацької України обмежувалися землями, які Військо Запорозьке одержало за Зборівською угодою (тобто Київське, Чернігівське та Брацлавське воеводства). Козаки та члени їхніх родин одержували право вільно жити на цій території, на коронних, магнатських, шляхетських, церковних та інших землях без жодних утисків⁴⁴.

⁴³ Універсали українських гетьманів... – С.411.

⁴⁴ АЮЗР. – Т.9. – Санкт-Петербург, 1877. – С.200–201.

Декілька статей безпосередньо стосувалися захисту прав православної церкви та руського народу в польсько-литовській державі. Так, у статті 1 зазначалося: «Вѣра греческая руская древняя та и сицевая, съ нею же стародавняя Русь къ корунѣ полской приступила, дабы при своихъ свободахъ и волномъ употребленіи пѣніе дотолѣ, донелѣ языкъ народа руского осязаеть во всякихъ градѣхъ, мѣстечкахъ и селехъ такъ въ корунѣ полской, какъ и въ великомъ княжествѣ литовскомъ было»⁴⁵. У статті 2 знаходимо наступне положення: «Той же вѣрѣ греческой умать быти сила дана волного созиданія и строенія церквей и монастырей, новыхъ и старыхъ, починки и маетностей. А что древнія церкви и монастыри издавна на церкви вѣры греческія рускія древнія созидаемыхъ, при тѣхъ имуть пребывать не унеяты, но вѣры православныя греческія Русь»⁴⁶. Стаття 21 безпосередньо стосувалася статусу православного митрополита київського:

«Митрополита кievского, дабы оногo, егоже всѣ духовные и мірскіе руского православного украинского народа чины съ гетманомъ и съ войскомъ запорожскимъ волнымъ избраніемъ оберуть пастыремъ, подтвержено отъ войска запорожского; а иного жъ такова, на которого войско запорожское и всѣ чины православно-російскіе украинскіе не изволяютъ, ни коимъ образомъ на мѣсто митрополіи кievскіе дабы не вспоминали и за украинскою границею нарицатися митрополитомъ кievскимъ никому не допуцали»⁴⁷.

Питання руської мови та освіти викладалося у трьох статтях. Зокрема у статті 5 ішлося про те, що «академію въ Кіевѣ чтобъ строити волно, въ которой греческимъ латинскимъ и рускимъ языкомъ учити имѣють, и дабы правами и волностями такъ были укрѣплены, какъ краковская академія. [...] Также [...] всѣ училища езувитцкія [...] гдѣ индѣ изъ Кіева перенестъ королевское величество указати изволилъ»⁴⁸. Стаття 6 постановляла створити ще одну академію з правами, як у київській, або «тут», в Україні, або у Могильові, на «білоруських землях». У статті 7 знаходимо положення, згідно з яким вільно мали створюватися руські школи й друкарні⁴⁹. Отже цей проект становив собою добре розроблену програму забезпечення прав і свобод руського/українського народу в межах Речі Посполитої.

Навіть наприкінці своєї політичної кар'єри, втрачаючи владу, гетьман П.Дорошенко під час переговорів із поляками продовжував наполягати на виконанні положень Зборівської та Гадяцької угод. У лютому 1675 р. він надіслав королеві Янові III Собеському «статті», в основу яких було покладено норми двох згаданих угод. Так, згідно зі статтею 3, землі Війська Запорозького мали включати територію Київського, Чернігівського, Брацлавського воеводств із доданням Білоруського полку та міста Могильова. Тут заборонялося

⁴⁵ АЮЗР. – Т.9. – С.197.

⁴⁶ Там же. – С.195.

⁴⁷ Там же. – С.204.

⁴⁸ Там же. – С.199.

⁴⁹ Там же.

розташування коронних військ, перебування панів та представників адміністрації Речі Посполитої⁵⁰. Релігійне питання у статтях 1675 р. пропонувалося вирішити навіть більш радикальним способом, ніж раніше. Зважаючи на те, що церковна унія на той час уже міцно вкоренилася, гетьман П.Дорошенко пропонував уніатській церкві об'єднатися з римо-католицькою, а всі «старожитні» православні монастирі та церкви польсько-литовської держави уніати мали повернути православній церкві на підставі привілеїв короля Владислава IV, умов Зборівської (1649 р.) та Гадяцької (1658 р.) угод⁵¹.

Бачення П.Дорошенком кордонів руської/української держави, які би простягалися далеко поза межі Гетьманщини за рахунок польських земель Речі Посполитої, було відомим і, що зрозуміло, дуже непопулярним в урядових колах цієї країни. Польські комісари з огляду на надзвичайні територіальні вимоги козацького гетьмана з недовірою ставилися до його дипломатичних ініціатив. Так, вони звертали особливу увагу на бажання П.Дорошенка «здобути собі титул господаря або удільного князя й, поневоливши козаків, володіти Україною», кордон між якою й Річчю Посполитою мав проходити «від Кракова, як річка Віслок впадає до Вісли, тобто цим боком од Вісли просто на Казімеж; від Казімежа, узявши через Литву аж на Білу Русь до Жмуди, узявши до Смоленська цим боком Дніпра»⁵². У 1672 р. коронний гетьман і майбутній король Ян Собеський звертав увагу сейму на те, що український гетьман прагнув «[визначити] краю Руському кордони по Люблін і Краків, у цілому там, куди лише заходять імена та церкви руські»⁵³.

Московський уряд також знав про прагнення П.Дорошенка очолювати державу, яка складалася би з Гетьманщини та руських земель Корони Польської. Так, у грудні 1667 р. київський воєвода боярин П.Шереметєв відрядив мешканця Новгорода-Сіверського Ф.Чекаловського до Чигирини «для пров'їдування в'їстей»⁵⁴. Агент повернувся до Києва 25 грудня й повідомив воєводі:

«Петро Дорошенко тые слова мнѣ Федору Чекаловскому въ Чигиринѣ сказывалъ: [...] я правѣ маю въ Богу моемѣ надїжду [...] за счастьемъ его царского пресвѣтлого величества высокую руку отдано будетъ; але еще и все належачее поки панство, то есть княжество Руское, ограниченое было: Премышль, Ярославль, Львовъ, Галичь, Володимеръ, тые головные города княжества Руского [...] богоспасаемого города Кіева давной столицы хощу вѣрне прислужитися его царскому пресвѣтлому величеству и подь его высокую крѣпкую руку отдать»⁵⁵.

Пропозицію московському урядові П.Дорошенко зробив лише кілька місяців після того, як, згідно з Андрусівською угодою, московити з поляками

⁵⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.535.

⁵¹ Там само. – С.534.

⁵² Цит. за: *Смолий В., Степанков В.* Українська державна ідея... – С.159.

⁵³ Там само. – С.159–160.

⁵⁴ АЮЗР. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1869. – С.240.

⁵⁵ Там же. – С.241.

розділили Україну по Дніпру. Цей розподіл ставив хрест на планах українського гетьмана збільшити територію козацької держави за рахунок руських земель Корони Польської. Тверда позиція царського та королівського урядів робила безперспективними переговори між Чигирином та Москвою. Ситуація дещо змінилася після військової поразки поляків від турок та Бучацького миру (1672 р.), згідно з умовами якого король мав відмовитися від претензій на володіння козацькою Україною.

Ця відмова фактично нівелювала статтю 4 Андрусівської угоди, яка віддавала Правобережну Україну Польщі. Московський посадовець А.Матвеев (новопризначений керівник Малоросійського приказу) схилився до думки щодо перегляду андрусівських статей⁵⁶. Він розпочав тривалі переговори з П.Дорошенком, які наштовхнулися на одну дуже серйозну перешкоду – український володар наполягав на об'єднанні земель Гетьманщини саме під своєю владою. Цар Олексій Михайлович, цінуючи службу лівобережного гетьмана І.Самойловича, погоджувався визнати П.Дорошенка лише правителем Правобережжя⁵⁷. Наприкінці червня 1673 р. останній у розмові з ченцем Серапіоном (Полховським), який був посланцем архімандрита Інокентія (Гізеля), представляючи у Чигирині московські інтереси, зробив заяву:

«[...] на обѣихъ сторонахъ Днѣпра долженъ быть одинъ гетманъ и я готовъ сдать гетманство, если найдется кто лучше меня, который бы царское величество не завель и себя съ Украйною не погубиль. Меня Господь Богъ за мои тяжкіе грѣхи тѣмъ гетманствомъ посѣтилъ, понеже никогда покою не имѣю [...] нужно всегда мыслить, какъ бы себя и того угла Украйны не потерять»⁵⁸.

Із тексту цієї заяви бачимо, що для гетьмана П.Дорошенка найвищою метою було об'єднання Гетьманщини, і що він сприймав Правобережну Україну лише як один із «кутів» омріяної ним держави.

Дорошенкове бачення «ідеальних» територіальних меж України помітне і в його дипломатичних зносинах з Оттоманською Портою. 10 серпня 1668 р. (за юліанським календарем) він склав попередній текст угоди про підданство турецькому султанові. Цей документ не містить несподіванок щодо вимог гетьмана. Насамперед П.Дорошенко оголосив себе захисником інтересів козацького війська («войско казацкое») та українського/руського народу («руській народъ»)⁵⁹. Стаття 6 угоди згадує про козацьку Вітчизну і забороняє союзним турецьким і татарським військам чинити кривди православної віри в Україні: «Когда рати салтановы или татарское войско придут на помощь казакомъ и входятъ для пособія ихъ во отечество [...] не хотимъ, чтобъ они [чинили утиски] вѣрѣ христіанской»⁶⁰. Текст угоди також містить згадку про більш широкі кордони держави руського народу. У статті 9 читаємо:

⁵⁶ *Эйнгорн В.* Отставка А.Л.Ордина-Нащокина и его отношение к малороссийскому вопросу // *Русская мысль.* – 1901 (сентябрь). – С.102–103.

⁵⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.461.

⁵⁸ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства... – С.918.

⁵⁹ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.208–210.

⁶⁰ Там же. – С.209; *Універсали українських гетьманів...* – С.380.

«А зане же рускій народъ нынѣ роздѣлился въ различныя страны людей, а держать едину и ту жъ вѣру со греки, не токмо въ сѣхъ странахъ, но и въ иныхъ предѣлахъ и по границахъ, сирѣчь изъ единыя страны Премышля, Самбора и отъ града Кіева и далѣе даже на двѣнадесять миль изъ другія страны, сирѣчь отъ Мемна и изъ четвертыя страны отъ Сѣвска и Путивля, вси суть казаки, надѣмся, что и сіи въ малѣ времени [...] съ нами согласны будутъ [...] и [...] свободятца отъ держащихъ ихъ въ порабощеніи и подъ игомъ [...] полякомъ и Москвѣ подданствуютъ, суть же отъ своихъ царей увѣщеваніями или паче пенязми понуждены»⁶¹.

Відтак бачимо, що у плани гетьмана П.Дорошенка входило розширення території Гетьманщини за рахунок земель Корони Польської (Перемишль, Самбір, райони на схід від Вісли), козацьких територій у Білорусії поряд із витоком Німана та московських земель (Севськ, Путивль). Отже П.Дорошенко продовжував політику своїх попередників щодо висунування претензій на руські землі Корони Польської й Південної Білорусії та поширив вимоги на московські території на східних рубежах козацької держави.

У спробах об'єднати Вітчизну: гетьманство І.Самойловича

Головного ворога П.Дорошенка – І.Самойловича – було обрано гетьманом Лівобережної України у 1672 р. Тоді як П.Дорошенко став володарем Правобережжя всупереч бажанню уряду Речі Посполитої, І.Самойловича було обрано за протекцією та під контролем Москви. Новий лівобережний гетьман навіть був змушений юридично визнати розподіл України й обіцяти цареві поступитися південнобілоруськими землями на користь Польщі. Так, у пункті 5 Конотопських статей (1672 р.) ішлося «о уступкѣ, по силѣ Андрусовскаго договору, въ Польскую сторону Засожскихъ мѣсть»⁶².

Утім незважаючи на те, що І.Самойлович залишався лояльним до московського уряду та офіційно визнав умови Андрусівської угоди, він не менше, ніж П.Дорошенко, мріяв про об'єднання земель Гетьманщини, обравши для досягнення цієї мети тактику зриву московсько-польських дипломатичних кроків. Звичайно ж І.Самойлович, як і П.Дорошенко, бачив себе гетьманом об'єднаної України, і дуже боявся втратити свою булаву на користь супротивника. Саме тому лівобережний правитель зірвав переговори між П.Дорошенком і царем та постійно намовляв Олексія Михайловича знищити правобережного гетьмана за допомогою московських військ.

У січні 1674 р. 80-тисячне козацько-московське військо під керівництвом гетьмана І.Самойловича та князя Г.Ромодановського перетнуло Дніпро й увійшло у межі Правобережної України. П.Дорошенко негайно звернувся до Стамбула та Бахчисарая по допомогу. Однак час було втрачено й він мав

⁶¹ Універсали українських гетьманів... – С.381.

⁶² *Баньшиш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.15.

покинути більшість території Правобережжя та зачинитися у своїй столиці – місті-фортеці Чигирині, яке оточили війська І.Самойловича й Г.Ромодановського. 15 березня 1674 р. на полковницькій раді у Переяславі старшини правобережних козацьких полків визнали І.Самойловича «гетьманом обох боків Дніпра»⁶³.

Утім на допомогу оточеному П.Дорошенку підійшли союзні татарські війська, що змусило І.Самойловича та Г.Ромодановського зняти облогу Чигирини й відступити на Лівобережжя. Але, попри невдачу кампанії, лівобережний правитель і надалі зберіг титул «гетьмана обох боків Дніпра». Наступного року він знову взяв в облогу Чигирин і 6 листопада 1675 р. звернувся з універсалом до старшини та мешканців Чигиринського полку із закликом переконати П.Дорошенка скласти зброю та покласти булаву:

«[...] хощемъ имѣти, чтобъ онъ Дорошенкоъ, для совершенного исполненія присяги, къ намъ въ Батуринъ пріѣхаль, и нашей [...] помощи и заступленія до царского пресвѣтлого величества употребляль, понеже не токмо ему самому, но и всѣмъ вамъ есть то явно, что уже 2 года, какъ я по милости Божіи и царского пресвѣтлого величества [...] за згодною обоихъ сторонъ Днѣпра Войска Запорожского старшины радою, и соизволеніемъ всей черни и волными гласы, обранъ есмь надъ обоими сторонами [...] и царского пресвѣтлого величества грамотою на томъ утверждень есмь. Для того симъ моимъ листомъ вамъ вѣдомо учинивъ, увѣщеваемъ, совѣтуйте ему, чтобъ онъ впрямъ оставя вымысловъ чинити и гетманомъ писатись, буде желяеть, чтобъ отчина наша Украина безъ кровопролитія и всякого замѣшанія пришла къ успокоенію, пріехаль самъ къ намъ»⁶⁴.

Для І.Самойловича бажана здача влади П.Дорошенком являла собою остаточне підтвердження його, Самойловича, статусу гетьмана об'єднаної України. У листуванні з іноземними володарями він невтомно доводив, що «нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить»⁶⁵. У листі до полковника найманого війська І.Новицького (від 8 вересня 1676 р.) гетьман І.Самойлович зазначав, що «Богу должное отъ всѣхъ нехай будетъ благодареніе: понѣважъ отчизну нашу расторгненую Украину, привелъ подъ единого монарху и региментъ въ соединеніе»⁶⁶.

Проголошення І.Самойловича «гетьманом обох берегів» було справою набагато легшою, ніж реальне поширення його влади на Правобережну Україну, адже на перешкоді цьому стояли плани всіх головних політичних гравців. Тоді як Річ Посполита та Оттоманська Порта на підставі юридичного визнання П.Дорошенком васальної залежності висували свої претензії

⁶³ The Eyewitness Chronicle. – P.116. Також див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т.3, кн.1. – К., 2001. – С.585.

⁶⁴ АЮЗР. – Т.12. – Санкт-Петербург, 1882. – С.313–314.

⁶⁵ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича та проблема міжнародного становища українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.52.

⁶⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1853. – С.140; Історія українського козацтва... – Т.1. – С.442.

на володіння Правобережжям, Московське царство усунулося від підтримки претензій І.Самойловича через небажання розірвати досить непевне перемир'я з польсько-литовською державою. Однак І.Самойлович докладав значних дипломатичних зусиль якщо не до зрвання миру, то принаймні до зміни позиції Москви на свою користь під час московсько-польських переговорів. Так, у 1677 р. він разом із петицією старшинської ради надіслав цареві листа, в якому наполягав, що царські дипломати мають відмовитися передавати Речі Посполитій міста Київ і Чигирин⁶⁷.

Поряд із цими дипломатичними маневрами гетьман І.Самойлович удався до рішучих військових кроків. Наприкінці 1670-х рр. під час козацько-московської кампанії проти турків його війська захопили частину Правобережної України. Щоб позбавити турків та їхнього нового васала – гетьмана Ю.Хмельницького (наступника П.Дорошенка) – місцевої підтримки, І.Самойлович удався до доволі суперечливого кроку: примусового переселення («великого згону») населення Правобережної України на Лівобережжя. Протягом 1678–1679 рр. відбулося дві хвилі переселення, під час яких гетьман не лише перевів на лівий берег правобережні козацькі полки, а й сплюндрував на Правобережжі чимало міст та селищ. Цей «згін» став кульмінацією повного розорення Правобережної України, яка відтак перетворилася на попелище⁶⁸.

Разом із розоренням Правобережної України, яке позбавило інших претендентів на ці землі необхідних ресурсів, гетьман І.Самойлович наголошував на необхідності московсько-оттоманської мирної угоди замість московсько-польського порозуміння у вигляді «Вічного миру». Активність його у цьому напрямку була такою високою, що, на думку В.Станіславського, І.Самойлович був чи не найголовнішим «архітектором» Бахчисарайського миру (1681 р.) між царем та султаном⁶⁹. Цілком імовірно, що в обмін на активність у цьому напрямку він розраховував отримати під свою владу землі Правобережної України, які стали предметом запеклої військової та дипломатичної боротьби. Але на гетьмана чекало гірке розчарування: згідно з умовами Бахчисарайської угоди, спірні території відходили до Оттоманської Порти. У листі до царя (серпень 1682 р.) І.Самойлович висловлював думку, що бахчисарайські статті не відповідали інтересам Московського царства та Гетьманщини, і наполягав, що землі, віддані султанові, мають повернутися під його владу. За словами самого І.Самойловича, цар повинен був наказати, щоби весь народ об'єднався під «його, гетьмана, владою та булавою»⁷⁰.

⁶⁷ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.53.

⁶⁸ The Eyewitness Chronicle. – Р.147. Також див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.206, 294–295.

⁶⁹ Станіславський В. Статті гетьмана Івана Самойловича щодо «Вічного миру» // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – Вип.1. – С.349. Як додаток до своєї праці В.Станіславський видав декілька важливих документів, які безпосередньо стосуються втручання І.Самойловича у хід московсько-польських переговорів, що передували укладенню «Вічного миру» (див.: Там само. – С.357–385).

⁷⁰ Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.56.

Разом із неспроможністю встановити свою владу над спустошеним Правобережжям І.Самойловичу також не вдавалося завадити московсько-польським переговорам, які поступово наближали підписання «Вічного миру». Із метою забезпечення своїх інтересів під час цих перемовин гетьман просив царя про три речі: захистити права православного населення Речі Посполитої, вимагати в короля повернення Правобережжя та збереження за козаками земель за річкою Сож, які, згідно з умовами Андрусівської угоди, переходили під контроль Варшави⁷¹. Показовим при цьому є те, що вимоги І.Самойловича щодо забезпечення прав православного населення та повернення Правобережжя (тобто розширення давніх кордонів Гетьманщини) повторювали вимоги всіх його попередників, від Б.Хмельницького до П.Дорошенка. У своїх спробах розширити межі підвладних територій І.Самойлович звернув увагу й на схід, а саме на Слобідську Україну, яка перебувала у складі Московії, і куди переселилося чимало людей із Правобережної України. До планів гетьмана І.Самойловича входило переведення козацтва Слобідської України до складу Гетьманщини, іншими словами – розширення на схід як компенсація за втрату земель на заході та північному заході. Наприкінці 1680 – на початку 1681 рр. І.Самойлович відрядив свого посланця І.Мазепу до Москви вести переговори з цього питання⁷². Проте московський уряд його навіть не розглядав.

Із підписанням у квітні 1686 р. «Вічного миру» між Московським царством та Річчю Посполитою і підтвердженням розмежування України по Дніпру на сподіваннях І.Самойловича встановити контроль над Правобережною Україною було остаточно поставлено хрест⁷³. Він також втрачав на користь короля так звані «Засожські землі» – сучасне українсько-білоруське прикордоння. Проте наполегливість гетьмана І.Самойловича принесла й певні плоди. Наприклад місто Київ із навколишньою територією залишалося під владою царя. До того ж запорозькі низові козаки повністю переходили під руку московського монарха. Угода також певною мірою захищала права православних Речі Посполитої:

«[...] церквам Божімъ и епископіямъ: Луцкой и Галицкой, Премьшльской, Львовской, Бѣлороссійской, и при нихъ монастырямъ, архимандріямъ: Виленской, Минской, Полоцкой, Оршанской и инымъ игуменствамъ, братствамъ, въ которыхъ обрѣталось и нынѣ обрѣтается употребленіе благочестивой греко-россійской вѣры, и всѣмъ тамо живущимъ людемъ, въ Коронѣ Польской и въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ въ той же вѣрѣ оставающимъ, никакого утѣсненія и къ вѣрѣ римской и къ униі принужденія чинить не велить и быти не имѣть, но по давнымъ правамъ во всякихъ свободахъ и вольностяхъ церковныхъ будетъ блюсти»⁷⁴.

⁷¹ Станіславський В. Статті гетьмана Івана Самойловича... – С.350; Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.58.

⁷² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.65–66.

⁷³ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗРИ). – Т.2 (1676–1688 гг.). – Санкт-Петербург, 1830. – С.770–786.

⁷⁴ Там же. – С.777.

Окрім того, певним досягненням І.Самойловича можна вважати наступне положення даної угоди:

«[...] о тѣхъ разоренныхъ городѣхъ и мѣстѣхъ, которые отъ мѣстечка Стаекъ, внизъ Днѣпра, по рѣку Тясмину суть, именно Ржищевъ, Трехтемировъ, Каневъ, Люшны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужинъ, Воронковъ, Крыловъ и Чигиринъ [...] тѣ мѣста оставатись имѣють пусты»⁷⁵.

Отже незважаючи на те, що ці землі відходили королеві, уряд Речі Посполитої не мав права заселяти та відбудовувати їх. І все ж цих тактичних перемог було недостатньо, щоби полегшити ту «велику скороботу», яку гетьман І.Самойлович відчув після одержання новин про ратифікацію «Вічного миру»⁷⁶. Члени гетьманської родини тими днями так описували стан лівобережного правителя: «Сердитъ нынѣ и великіе похвалки чинить Иванъ мой на Москву; одва того не учинить, что учинилъ Иван Брюховецкой»⁷⁷.

У листі до польського короля Яна III Собеського І.Самойлович писав:

«А як на тій чигиринській [стороні] Дніпра [...] землі від віку власність Війська Запорозького [...] всі і дальші краї за перших гетьманів належали до булави Війська Запорозького, які одвіку були в міць нашу, однак із сьогоднішнього мирного трактату, як дозволили нам пани господарі наші, їх у сторону його королівської милості уступивши, так ми без спору і учинили. Але ж вони нам прилегли і належать»⁷⁸.

Саме тому І.Самойлович вимагав від короля, щоби «перелічені власні землі наші при нас були залишені, які хоч у пустці, а нехай будуть наші»⁷⁹.

Ці слова та вчинки значною мірою посприяли усуненню гетьмана з уряду та його арешту у 1687 р. Серед головних доказів «зради» цареві було подано, що І.Самойлович «о земляхъ той стороны Днѣпра говорилъ жестоко: Не такъ, де, будетъ, какъ москва съ поляки въ мирныхъ своихъ договорахъ постановила. Учинимъ мы такъ, какъ намъ надобно»⁸⁰.

Відтак можемо зробити висновок, що гетьман І.Самойлович мав добре сформоване бачення того, якими мали бути кордони козацької держави. Більше того, він намагався розширити межі Гетьманщини за рахунок земель Слобідської України. Він також наполегливо, як і лічило гетьманові, виступав захисником прав православного руського народу і його віри на всій території Речі Посполитої. І все ж виникає питання, чи мав І.Самойлович концепцію руської/української держави, кордони якої були б ширшими за межі Гетьманщини?

⁷⁵ Там же. – С.776.

⁷⁶ Цікаво, що реакція І.Самойловича при цьому нагадувала реакцію гетьмана П.Дорошенка, який після того, як дізнався про Андрусівську угоду 1667 р., два дні лежав хворий (див.: *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.299).

⁷⁷ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.299.

⁷⁸ *Чухліб Т.* Особливості зовнішньої політики Івана Самойловича... – С.63.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.302; *Соловьѳв С.* История России с древнейших времѣн. – Т.7. – Москва, 1962. – С.397; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С.302.

З огляду на те, що він володів Лівобережжям та виходячи з умов московсько-польських трактатів, у гетьмана не було ані формальних причин, ані нагод обговорювати статус Галичини чи Волині. Він займався об'єднанням земель Гетьманщини по обох боках Дніпра. Однак виглядає, що гетьман І.Самойлович добре розумів той факт, що Гетьманщина – це лише частина України. Це видно з його втручання у хід московсько-польських переговорів та подій, що передували підписанню «Вічного миру». Так, на початку 1685 р. гетьман писав у листі до царя, в якому рекомендував вимагати у Речі Посполитої повернення всіх земель, населених українцями, тому що:

«[...] вся тогочасна сторона Дніпра, і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заслав, Корець та інші, від початку існування тутешніх народів і руських монархів і тільки сто років тому з невеликим лишком польське королівство ними заволоділо»⁸¹.

Таким чином, слід визнати, що у гетьмана І.Самойловича було сформоване бачення «більшої України», яка включала б у себе як Гетьманщину, так і руські землі Корони Польської.

Концепція «української Вітчизни» і Військо Запорозьке Низове

Результати дослідження ранньомодерних концепцій щодо території України не можуть бути повними без аналізу поглядів представників Війська Запорозького Низового із центром у Січі. Низове козацтво підтримало Б.Хмельницького із самого початку повстання 1648 р. Хоча низовики номінально визнавали державу Б.Хмельницького і його гетьманську владу, за життя цього володаря вони продовжували автономне існування. Наступним гетьманам не вдавалося встановити ефективний контроль над січовиками, які перебували під керівництвом обраних ними кошових отаманів і відігравали важливу військово-політичну роль у Південній Україні. Слід визнати, що за часів гетьманування наступників Б.Хмельницького Військо Запорозьке Низове фактично перебувало поза межами Гетьманщини.

Ця окремішність низового козацтва не заважала, однак, його тісним зв'язкам із Гетьманщиною, більшість володарів якої робили численні спроби встановити контроль над Запоріжжям. Часом їм це навіть удавалося. Так, наступник Б.Хмельницького – гетьман І.Виговський – після свого обрання отримав запевнення січових козаків, в якому йшлося про те, що «мы не помышляемъ на всякую свою волю [...] толко на указъ вашей панской милости чинимъ»⁸².

⁸¹ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея... – С.181–182; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи... – С.299.

⁸² АЮЗР. – Т.4. – С.60.

Водночас січовики час від часу повставали проти гетьманської влади (як у випадку з тим же гетьманом І.Виговським у 1658 р.) та підтримували альтернативних кандидатів на булаву. Наприклад, І.Брюховецький передусім закріпився на Запорозжжі й уже звідти почав добувати гетьманство. Цікаво, що після свого обрання лівобережним правителем він повів наступ на січовиків, намагаючись обмежити їх політичний вплив на справи Гетьманщини. Гетьман розселив найбільші поселення низового козацтва та заборонив керівникам січовиків на пряму зноситися з Москвою. У своєму листі до Коша Війська Запорозького Низового І.Брюховецький вимагав, «чтобы запорожцы ѣздили обо всемъ къ нему, гетману, а безъ гетманскаго розказанья къ Москвѣ бѣ не ѣздили», як це було за часів гетьмана І.Виговського⁸³.

Стосунки між січовими козаками та Гетьманщиною значно ускладнилися внаслідок розподілу козацької України по Дніпру, появи ворогуючих один з одним гетьманів, дій їхніх протекторів, нових союзів та змін у політичній орієнтації. Такий стан речей надавав низовому війську широкі можливості щодо проведення власного політичного курсу. Кошовий І.Сірко, наприклад, успішно маневрував, підтримуючи ворогуючих між собою П.Дорошенка та І.Самойловича. Зокрема впродовж 1660-х рр. він орієнтувався на П.Дорошенка в його спробах відмовитися від польської протекції та об'єднати землі Гетьманщини під своєю владою. Пізніше, у 1668 р., І.Сірко, який схилився до прийняття московської протекції, пішов на розрив із правобережним правителем через укладення ним союзу з Оттоманською Портою, чинив часті напади на кримських татар – васалів Порти та дорошенкових союзників. Політичний розрив із П.Дорошенком не став І.Сіркові на заваді до збереження добрих особистих стосунків із правобережним гетьманом – він навіть став хрещеним батьком одного з його дітей⁸⁴. Коли ж гетьман П.Дорошенко прийняв рішення зректися булави, він погоджувався скласти клейноди лише перед І.Сірком, і аж ніяк не перед ненависним І.Самойловичем⁸⁵.

Водночас стосунки кошового отамана І.Сірка з гетьманом І.Самойловичем були доволі напруженими. Це сталося попри те, що обидва орієнтувалися на московську протекцію, і незважаючи на те, що І.Сірко визнав владу І.Самойловича. У своєму листі до гетьмана (14 грудня 1677 р.) кошовий писав:

«[...] изволь, милость твоя [...] ко единомысленному союзу охотно и любовно насъ присовокупити. Мы жъ къ тому купно не заводя себя въ разнственное отъ васъ отдаление, было бы то съ великимъ умалениемъ любезной отчизнѣ нашей, но паче къ единому совокупленію и всему совѣту вашему, какъ нынѣ всему войску запорожскому надобному, истинно наши поволности склоняемъ»⁸⁶.

⁸³ *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства... – С.246.

⁸⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.31–32.

⁸⁵ Там само. – С.573.

⁸⁶ Листи Івана Сірка: матеріали до українського дипломатарію. – К., 1995. – С.46.

І.Сірко також визнавав належність Війська Запорозького Низового до української Вітчизни. У листі від 29 червня 1677 р. він писав І.Самойловичу, що «вѣдомо есть милости твоей, что мы здѣ [...] не что иное чинимъ, толко воинский промыселъ, и то не для чего иного, толко для охраненія и цѣлости оплаканой отчизны нашей Украинь»⁸⁷. Подібні думки кошовий отаман висловлював також і у спілкуванні з московськими посадовцями. Так, в одному з листів до князя І.Ромодановського він зазначав: «Вашей княжой милости [...] и къ его царскому пресвѣтлому величеству о отчизнѣ нашей Малой Росіи и за нас войско запорожское [...] нижашее наше поклоненіе препосилаемъ»⁸⁸. У листі до царя від 14 грудня 1677 р. І.Сірко пояснював московському монархові причини свого нейтралітету під час першої чигиринської кампанії: «Хотя и въ нужное время наступленія бусурманского на Украину, на отчизну нашу, то чинили перемирье; однакъ [...] по нуждѣ имѣло то быти»⁸⁹.

Хоча Військо Запорозьке Низове, січові козаки, захищали українську Вітчизну, питання щодо того, чи вважали вони себе її частиною, залишається відкритим. При дослідженні козацьких літописів XVIII ст. Ф.Сисин дійшов висновку, що низове козацтво вважало себе за людей, що походили з території української Вітчизни, але згодом оселилися за її межами. Таким чином, січовики розглядали себе захисниками цієї Вітчизни навіть тоді, коли вони фактично не були її частиною⁹⁰.

Можна зробити висновок, що впродовж усього часу від гетьманування Б.Хмельницького й до правління І.Самойловича Військо Запорозьке Низове зі своїми землями сприймалося як складова частина козацької України, як автономна територія, пов'язана з Гетьманщиною.

***

Від моменту повстання 1648 р. та протягом чотирьох десятиліть по ньому козацькі візії кордонів України були надзвичайно послідовними. Основна територіальна концепція включала землі Війська Запорозького, до яких додавалися території, затверджені за козацтвом згідно з умовами Зборівської угоди 1649 р., завойовані райони (невеличка територія на півдні Білорусії) та володіння напівнезалежного Війська Запорозького Низового (січове козацтво). Усі ці землі складали державу часів гетьманства Б.Хмельницького, але пізніше їх було поділено на Правобережну, Лівобережну Україну та землі Запорозької Січі. Саме цю територію, яка перебувала під владою козацьких гетьманів, її населення сприймало як власну Вітчизну, розірвану навпіл унаслідок московсько-польських угод 1667 та 1686 рр.

Існувала й друга територіальна концепція – «більшої України», до якої включали землі Війська Запорозького та Корони Польської, населені

⁸⁷ Листи Івана Сірка: матеріали до українського дипломатарію. – С.43.

⁸⁸ Там само. – С.16.

⁸⁹ Там само. – С.48.

⁹⁰ *Syzyn F. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa and His Time: History, Culture, Society. – Alessandria, 2004. – P.51–52.*

православним руським народом. Ідею створення такої України активно просував Б.Хмельницький. До неї зверталися представники козацтва під час гадяцьких переговорів (1658 р.). Не забували про неї й ворогуючі між собою П.Дорошенко та І.Самойлович. Як уже зазначалося, концепція «більшої України» існувала задовго до повстання 1648 р. й була відома вже з кінця XVI ст. Побутування її протягом понад ста років прямо вказує на формування особливої української територіально-політичної самоідентифікації.

Ці дві концепції території України було прив'язано до певної уявної конституційної бази. Так, включення руських земель до складу Корони Польської у 1569 р. гарантувало певні права представникам руського народу. І хоча вони стосувалися саме православної шляхти інкорпорованих земель, порушення прав православного населення різних соціальних станів будь-де на території Речі Посполитої сприймалося православною шляхтою руських воеводств Корони Польської як порушення саме їхніх прав. У XVII ст. козаки, які прийшли на зміну шляхті в ролі репрезентантів православного руського народу, керувалися саме такими принципами у питанні про права руського населення Речі Посполитої. Таким чином, козацькі гетьмани послідовно виступали захисниками православної руської віри та культури на всіх територіях польсько-литовської держави. Ця відповідальність призвела до появи третьої територіальної концепції, яка включала у себе всі «руські землі» Речі Посполитої, що збігалися з межами Київської митрополії. Саме на підставі цього бачення гетьман П.Дорошенко захищав використання «руської мови» в межах цілої Речі Посполитої, а його ворог – гетьман І.Самойлович – до останнього боровся за гарантування прав православного населення, яке за підсумками «Вічного миру» (1686 р.) підпадало під владу польських королів.

This article examines the territorial vistas of the Cossack leadership from the formation of the Cossack state under hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi (1649) to the end of the rule of hetman Ivan Samoilovych (1687). It focuses on concepts of Ukrainian regionalism and identity prior to the Khmel'nyts'kyi era, the development and interplay of three Cossack visions, and the unifying efforts of hetmans Petro Doroshenko and Ivan Samoilovych. The article also discusses the origins of the concept of a "Ukrainian Fatherland" and the relationship of the Zaporozhian Sich to the Ukrainian Hetmanate and the "fatherland".

